

УДК 94(37)"96/192":321.61-046.26

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8\(26\)-1050-1069](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8(26)-1050-1069)

Андрусяк Ярослав Ярославович кандидат історичних наук, доцент, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000, тел.: (0312) 64-30-02, <https://orcid.org/0000-0002-7021-3402>

Алешкевич Ярослав Андрійович кандидат історичних наук, доцент, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000, тел.: (0312) 64-30-02, <https://orcid.org/0000-0003-3042-7307>

Товтин Яна Іванівна кандидат історичних наук, доцент, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000, тел.: (0312) 64-30-02, <https://orcid.org/0000-0003-2687-7380>

ПОСИЛЕННЯ АБСОЛЮТИСТСЬКИХ ТЕНДЕНЦІЙ В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЗА ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ АНТОНІНІВ

Анотація. В статті розкрито проблему формування в Римській імперії абсолютистської влади за доби правління династії Антонінів.

У 96 р. після вбивства Доміціана до влади в Римській імперії приходить династія Антонінів. Правління представників династії Антонінів умовно можна поділити на два періоди. До першого періоду, ми відносимо імператорів: Марка Кокцея Нерву (96-98 рр.), Марка Ульпія Траяна (98-117 рр.), Публія Елія Адріана (117-138 рр.) і Антоніна Пія (138-161 рр.). До другого періоду ми відносимо правління Марка Аврелія (161-180 рр.) та Коммода (180-192 рр.).

За правління перших чотирьох представників цієї династії внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Римської імперії залишалося стабільним. Це проявилось в еволюції системи бюрократичного управління, запровадженні адоптивної системи успадкування влади, аліментарної системи та розвитку колонату тощо. Вдалі реформи Траяна, Адріана та Антоніна призвели до формування абсолютистської влади в особі принцепса-імператора.

Однак на середину II ст. через низку внутрішньо- і зовнішньополітичних причин, проявилися перші тенденції кризи влади, економіки та суспільства. Хоча влада останніх двох принцепсів Марка Аврелія і Коммода була досить сильна, але саме за їх правління відбулося посилення соціально-політичної кризи в Римській імперії, що призвело не лише до безславного падіння династії Антонінів, але й до послаблення імператорської влади в особі «солдатських імператорів».

Протягом першої половини II ст. відбуло ряд політичних, соціальних і економічних реформ, які покращили структуру і функції державного ладу Римської імперії. Саме за правління імператорів династії Антонінів сформувалася абсолютистська влада в поєднанні з розгалуженим бюрократичним апаратом, що відобразилося у державному ладі, її структурі, функціях.

Ключові слова: династія Антонінів, Римська імперія, абсолютизм, принцепс, імператор, влада, криза, колонат, адоптивна система, аліментарна система.

Andrusyak Yaroslav Yaroslavovich Candidate of Historical Sciences, associate Professor, SHEE «Uzhhorod National University», Narodna Square, 3, Uzhhorod, 88000, tel.: (0312) 64-30-02, <https://orcid.org/0000-0002-7021-3402>

Aleshkevych Yaroslav Andriyovich Candidate of Historical Sciences, associate Professor, SHEE «Uzhhorod National University», Narodna Square, 3, Uzhhorod, 88000, tel.: (0312) 64-30-02, <https://orcid.org/0000-0003-3042-7307>

Tovtyn Yana Ivanivna Candidate of Historical Sciences, associate Professor, SHEE «Uzhhorod National University», Narodna Square, 3, Uzhhorod, 88000, tel.: (0312) 64-30-02, <https://orcid.org/0000-0003-2687-7380>

THE STRENGTHENING OF ABSOLUTIST TENDENCIES IN THE ROMAN EMPIRE DURING THE RULE OF THE ANTONINE DYNASTY

Abstract. The article reveals the problem of the formation of absolutist power in the Roman Empire during the reign of the Antonine dynasty.

In 96, after the murder of Domitian, the Antonine dynasty came to the power in the Roman Empire. The rule of representatives of the Antonine dynasty can be conditionally divided into two periods. To the first period we attribute the emperors: Marcus Cocceius Nerva (96-98), Marcus Ulpius Trajan (98-117), Publius Aelius Hadrian (117-138) and Antoninus Pius (138-161). The reigns of Marcus Aurelius (161-180) and Commodus (180-192) belong to the second period.

During the rule of the first four representatives of this dynasty the domestic and foreign political situation of the Roman Empire remained stable. This was manifested in the evolution of the system of bureaucratic management, the introduction of the adoptive system of inheritance of power, the alimony system and the development of the colonate, etc. The successful reforms of Trajan, Hadrian and Antoninus led to the formation of absolutist power in the person of the princeps-emperor. However, in the middle of the 2d century due to a number of internal and

external political reasons the first trends of the crisis of power, economy and society appeared. Although the power of the last two princes Marcus Aurelius and Commodus was quite strong it was during their reign that the socio-political crisis in the Roman Empire intensified which led not only to the fall of the Antonine dynasty but also to the weakening of imperial power in the form of "soldier emperors".

During the first half of the 2d century a number of political, social and economic reforms took place which improved the structure and functions of the state system of the Roman Empire. It was during the reign of the emperors of the Antonine dynasty that the absolutist power was formed in combination with the extensive bureaucratic apparatus which was reflected in the state system, its structure and functions.

Key words: Antonine dynasty, Roman Empire, absolutism, princeps, emperor, power, crisis, colonate, adoptive system, alimony system.

Постановка проблеми. В історії Античності проблема еволюції внутрішньої і зовнішньої політики Римської імперії за доби правління династії Антонінів посідає особливе місце. Незважаючи на тривалий та глибокий науковий інтерес в її дослідженні, є чимало суперечливих моментів. Дискусійним залишаються різні аспекти питань, пов'язаних із характером влади принцепсів, адоптивною політикою, наростанням кризових явищ.

Наприкінці I ст. до влади в Римській імперії приходить династія Антонінів. Їх правління починається з 96 р., коли після вбивства Доміціана імператором було проголошено Нерву і завершується вбивством у 192 р. останнього із Антонінів Коммода.

Правління цієї династії умовно можна поділити на дві різні епохи. До першої, яка тривала з 96 по 161 рр. – ми відносимо перших чотирьох імператорів: Марка Кокцея Нерву (96-98 рр.), Марка Ульпія Траяна (98-117 рр.), Публія Елія Адріана (117-138 рр.) і Антоніна Пія (138-161 рр.). Політика попередньої династії Флавіїв дала свої плоди, і хоч були прояви кризових явищ рабовласницької системи і в цей час, але за рахунок правильної політики перших чотирьох імператорів, як внутрішнє так і зовнішнє становище Римської імперії було непохитним, що призвело до формування абсолютистської влади.

Другий період починається з правління Марка Аврелія (161-180 рр.) та тривав до смерті Коммода (180-192 рр.). Саме з цього періоду з'являються прояви соціально-політичної кризи в Римській імперії.

Мета статті – простежити формування абсолютистських тенденцій в Римській імперії крізь призму правління представників династії Антонінів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії окреслена проблема розглядається в контексті висвітлення внутрішньої та зовнішньої політики Римської імперії за доби правління династії Антонінів.

Матеріал про політичний устрій і соціальні відносини в Римській імперії містить фундаментальна монографія Теодора Моммзена [23]. Він стверджує, що Римська імперія, в якості політичного устрою, складає монархічно організовану демократію. Пізніше Т. Моммзен доповнив своє твердження, пояснюючи, що Римська імперія у вигляді принципату була компромісом принцепса з аристократичними силами. Т. Моммзен увів у науковий обіг для цієї гібридної політичної форми особливий термін – «діархія», намагаючись таким чином позначити розподіл функціональних обов'язків між імператором і сенатом. Характерно, що Т. Моммзен рахував цю форму політичною помилкою, за яку Римська імперія й поплатилася.

Дослідженням, у якому ґрунтовно висвітлено політичні і соціальні погляди пануючого стану Римської імперії II ст., є монографія Роберта Віппера [6]. У його праці добре розкрито становище Римської імперії за правління династії Антонінів. Р. Віппер акцентує увагу на ролі християнства, релігійних рухів та діяльності релігійних громад за часи Адріана. Також проведено ґрунтовне дослідження переписки листування Плінія Молодшого з Траяном.

Слід відзначити дослідження англійського історика Едварда Гіббона [47], а саме перший том його праці «Історія занепаду та загибелі Римської імперії», у якій представлена політична діяльність представників династії Антонінів. Через об'єктивність та інтенсивне використання джерел, методологія Е. Гіббона стала зразком для наступників. Е. Гіббон вперше серед дослідників ідентифікував добу Антонінів, як «золоте століття» Римської імперії.

У працях британського антикознавця Майкла Гранта [7; 8; 49] за хронологічним принципом подано огляд правління представників династії Антонінів: Антоніна Пія, Марка Аврелія, Коммода. М. Грант доповнює обмежені повідомлення Діона Касія, Плінія Молодшого та інших античних авторів правовими, нумізматичними і епіграфічними джерелами. Характеризуючи правові кодекси та філософські твори, М. Грант розкриває, як Антонін Пій і Марк Аврелій намагалися створити гуманніші закони; аналізує типи монет і рельєфні скульптури для опису війн, які вели Луцій Вер і Марк Аврелій; досліджує матеріальні залишки міст імперії, щоб охарактеризувати якість життя громадян. У другій половині праці пропонується огляд культури «Доби Антонінів». В даній праці М. Грант піддав сумніву твердження Е. Гіббона про те, що епоха Антоніна була «найщасливішою та процвітаючою» добою в історії. Зазначимо, що М. Грант з позитивної точки зору порівнює добу правління Антонінів з іншими періодами історії (включаючи наш власний) і виступає більше за, ніж проти тверджень Е. Гіббона.

Вагомими працями, в яких містяться біографії представників династії Антонінів та розкрито їх внутрішню і зовнішню політику, є монографії: Беннета Дж. [39], Бірлі А.-Р. [40], Гекстера О. [50], Грейнгера Дж. [48].

Багатий матеріал про політичний та соціально-економічний розвиток Римської імперії містять узагальнюючі праці: Брюса Дж. [41], Бургана М. [42], Ковальова С.І. [18; 19].

Щодо української історичної науки, то питання пов'язані з добою правління в Римській імперії династії Антонінів зустрічаються в окремих наукових розвідках [2; 3; 26] та узагальнюючих підручниках з історії Античності [15; 17; 25; 35]. Слід відзначити дослідження сучасного українського антикознавця Олега Петречка [27]. Загалом дана проблема потребує подальшого та поглибленого вивчення українськими антикознавцями.

Джерельною основою нашої наукової студії стали законодавчі акти та праці античних авторів.

Вагомими є повідомлення Діона Касія [44], погляди якого віддзеркалюють настрої давньоримської еліти характерні вищому римському суспільству. В останніх книгах праці «Римська історія», йде мова про династію Антонінів. В них Діон Касій описує славнозвісні війни Траяна, а також зазначає, що за часи Марка Аврелія і особливо з приходом до влади Коммода в житті Римської імперії відбуваються політичні й соціально-економічні зміни.

Не менш важливими джерелом є праці Плінія Молодшого [28; 29; 52]. Листування Плінія Молодшого з Траяном розкриває проблеми політичного і соціально-економічного устрою Римської імперії за правління династії Антонінів. Важливий матеріал містить праця «Панегірик Траяну». В ній Пліній Молодший вихваляє діяння Траяна акцентуючи увагу на раціональній економічній політиці. «Панегірик Траяну» є своєрідним символом встановлення абсолютистської влади та соціальної програми рабовласницької знаті, якій сильна влада принцепса була потрібна для захисту власних інтересів.

Основними повідомленнями, в яких детально подані біографії імператорів Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, Луція Вера, Коммода, а також висвітлена їх внутрішня і зовнішня політика – є збірка «Письменники історії Августів» у якій подано праці Елія Спартіана [11; 12], Юлія Капітоліна [36; 37] та Елія Лампрідія [10]. Також короткі біографії імператорів династії Антонінів у своїх працях подають Секст Аврелій Віктор [38] та Флавій Євтропій [16].

Оригінальним джерелом є праця «На одинці з собою. Роздуми» імператора Марка Аврелія [22; 51]. Крізь призму його глибокої стоїчної філософії розкривається становище всієї Римської імперії. Велику увагу приділено питанням влади, ідеології, моралі й християнства.

Загальний нарис формування римського державного устрою з аналізом компетенцій посадових осіб міститься у пам'ятці римського права – «Дігестах» [9; 33]. Це короткий виклад фактів, свідчення загальноосвітнього характеру, який необхідно було знати римським легістам.

Повідомлення античних авторів є важливими і становлять великий науковий інтерес, але потребують об'єктивного підходу і додаткової перевірки.

Виклад основного матеріалу. За правління династії Антонінів Римська імперія досягла свого найбільшого територіального зростання: від Британії на заході, Рейну і Дунаю на півночі, на півдні та сході включаючи більшу частину Близького Сходу та Північної Африки [6, С. 331]. Територія Римської імперії в II ст. становила близько 5 млн. км². Чисельність населення за різними підрахунками могла сягати близько від 20-ти до 60-ти мільйонів осіб [47, С. 59-62].

За коротке правління Нерви була налагоджена внутрішньополітична система Римської імперії: податкова, аліментарна (особливий фонд підтримки для бідних дітей і сиріт), військова. Нерва дуже заощадливо і розумно витрачав державні кошти. Будучи представником сенаторів він мав рахуватися з преторіанцями, які після вбивства Доміціана мали сильні політичні позиції. Також Нерва традиційно шукав підтримки серед римського плебсу. За Нерви було проведено аграрну реформу, за якою сенат прийняв рішення про виділення 60 млн. сестерціїв для купівлі і розподілу невеликих ділянок землі між дрібними землевласниками [15, С. 170].

Від Нерви до Марка Аврелія жоден імператор не мав рідного сина і це стало причиною запровадження практики усиновлення. Нерва усиновив Траяна, започаткувавши систему адоптації (adaptation – усиновлення), що буде застосовуватися представниками династії Антонінів впродовж їхньої доби правління. Таким чином, сенат офіційно був усунутий від питання про успадкування престолу [29, С. 292; 25, С. 420; 35, С. 150; 50, С. 18; 38, С. 13.1; 44, С. 68.4.1; 39, С. 1; 48, С. 74].

Перші тенденції до абсолютизації влади з'явилися за правління Траян. В сучасній історіографії вважається, що Траян не був єдиним претендентом на престол, маючи декількох конкурентів: Марка Корнелія Нігріна, Куріація Матерна та Помпея Лонгіна [46, С. 16; 54, С. 47]. Однак, Траян маючи впливових родичі, друзів та прихильників серед сенату, що лобіювали його кандидатуру перед Нервою, здобув перемогу. Він дав обіцянку нікого не страчувати та сповідував політику підтримки дружніх відносин з сенатом. Доказом може слугувати той факт, що Траян протягом двох років після проголошення його імператором не приїжджав до Риму, а керував імперією дистанційно. Безумовно, це свідчило про його рішучість та впевненість. Відтепер влада була не там де сенат, а там де знаходиться імператор [53, С. 48-52]. В цей час сенат включав вже не тільки представників нобілітету, але й шляхетних

провінціалів, які на той момент становили приблизно 34% від загального числа сенаторів [15, С. 171]. Траян отримав титул «Найкращого принцепса» (*Optimus Princeps*). Він продовжував оновлення сенату. За це його 13 разів обирали імператором, 6 разів консулом і 18 разів народним трибуном. Погодимося з твердженням, що прихід до влади династії Антонінів призвів до перемоги сенату (партії оптиматів) над середніми землевласниками (партією популярів) [25, С. 420].

Пам'яткою адміністративної діяльності Траяна є його листування з Плінієм Молодшим, яке свідчить, наскільки могутньою вже в цей час була влада принцепса. Листування містить також цікаві відомості про поширення християнства та ставлення до нього самого імператора та представників влади, як до ворожої релігії [29, С. 538].

Система державної благодійності при Траяні набула остаточного оформлення. Бідні діти та сироти отримували щомісячну допомогу в розмірі від 12 до 15 сестерцій та безкоштовний хліб [1, С. 383]. Для покращення сільського господарства та економіки, Траян не обмежився запровадженням дешевого кредиту із аліментарного (*alimenta*) фонду, він вимагав, щоб кожний сенатор не менше як 1/3 свого майна використав на купівлю землі в Італії. Для контролю над цим процесом вже за правління Адріана буде призначено посаду «начальника над аліментами» (*praefectus alimentorum*) [18, С. 648].

Зазначимо, що до середини II ст. економіка досягла найбільшого розвитку, а територія Римської імперії найбільших меж. За правління Траяна була вирішена одна з нагальних проблем – нестача хліба та його безперервного постачання до Риму. Окрім Єгипту були залучені й інші житниці імперії. Таким чином, було відрегульовано розподіл продуктів першого значення і встановлено рівновагу між усіма частинами Римської імперії [6, С. 353].

За правління династії Антонінів перше місце в системі господарського розвитку займають не латифундії, а дрібне і середнє землеволодіння, що призводить до подальшого розвитку системи сальтусів (*saltus*) та колонату (*colonus*) [6, С. 331].

Вивчення юридичних пам'яток дозволяє зробити ряд висновків про походження колонату. Основи для утворення інституту залежних та напівзалежних земельних орендарів були закладені ще у попередній період вже на початку Імперії. Уже в той час «античне рабство» пережило себе, і відбувалося перетворення рабів і безземельних селян в колонів. Самі елементи нового інституту починаються розвиватись у II ст. за часів правління династії Антонінів [30, С. 92-102].

Колонами спочатку називали дрібного чи середнього землевласника, працюючого на землі (орендаря) [25, С. 451]. З точки зору авторів «Дігести», колон вільний, положення якого обумовлюється договором (письмовим або

усним). Необхідно врахувати, що деякі закономірності відносяться ще до республіканського періоду і навряд чи залишались в силі в II ст. Але вже у «Дігестах» зустрічаються юридичні норми, які свідчать про соціальну приналежність та становище колонів [23, С. 204-205].

Розвиток колонату головним чином можна простежити в імператорських помістях (сальтусах). Вони існували, головним чином, в провінціях. Великі імператорські володіння виникли з одного боку завдяки економічним причинам, з іншого, в силу політичних обставин. Конфіскації майна політичних опонентів та «ворогів римського народу» заклали основу великих земельних багатств римських принцепсів. Документи кінця II ст. засвідчують процес погіршення становища колонів [18, С. 582-584].

Щодо імператорських сальтусів, то вони були об'єднані у великі округи трактуси (tractus), вилучені з під управління міст і передані під владу імператорських прокурорів та посередників між ними і колонами – кондукторів, що посилювало контроль над надходженням податків. За правління династії Антонінів сума виплат колоном оренди 1/3 частина врожаю та 6 днів відробітку на користь патрона не збільшувалася.

Не менш важливим залишалося питання боргів. Кількість кабальних боржників зростала. У юридичних документах II ст. зустрічається категорія аддикти (addictus) – неспроможні боржники, які мали служити своєму позикодавцю до сплати податку. За певних обставин боржник закладав власну земельну ділянку і отримував її у кредитора, як прекарій (precarium). Залишалися і так звані «майже раби» (quasi coloni), які були рабами, але користувалися пекулієм (peculium) [25, С. 452-453].

Наслідком адміністративної реформи стало подрібнення латифундій та розвиток колонату. Це призвело до перерозподілу майна. Тепер представники династії Антонінів своїми статками перевищили найбільших посесорів імперії. Все це посилювало владу принцеса, що відображається в титулатурі. Легат Віфінії вітав Траяна як домінуса (domine). Імператорська влада відтепер стає абсолютною і бачить у своїх підданих повністю залежних [6, С. 333, 336-337, 345].

На відміну від представників династії Флавіїв, які переслідували філософів, Траян прагнув теоретично обґрунтувати зміцнення влади принцепса. Доказом можуть послужити промови Діона Хрисостома [45] та «Панегірик Траяну» Плінія Старшого, у яких вихваляються діяння імператора та роз'яснюється необхідність абсолютної монархії. Пліній титулує Траяна Цезарем Августом та «батьком всіх людей» (publicus pater), цим самим підкреслюючи його абсолютну владу [52, С. 349, 352].

В останні місяці життя Траян призначив спадкоємцем родича своєї жінки Адріана [42, С. 41]. Під час перебування легатом у Сирії Адріан отримав

повідомлення про усиновлення [12, С. 350-354]. Він прийняв ім'я Імператор Цезар Траян Адріан Август [40, С. 132-133]. Характерно, що одним із перших засобів внутрішньої політики Адріана був збір нестачі коштів, що накопичилися серед населення протягом останніх років. Відбулося розширення аліментарної системи та інші заходи благодійності. Не дивлячись на нестачу, кошти виділялися на влаштування видовища у вигляді гладіаторських боїв, що було частиною політики задоволення потреб населення [13, С. 355].

В еволюції принципату у напрямку абсолютистської монархії з розвинутим бюрократичним апаратом, правління Адріана стало дуже важливим етапом. Спочатку велике місце в імперській бюрократичній системі займали вільновідпущеники, оскільки, державний апарат був ще слабо відділений від апарату управління приватним господарством принцепсів. Особистий апарат імператора складався головним чином із вільновідпущеників. В міру подальшої диференціації роль вільновідпущеників в імператорському апараті мала бути все менш значною, оскільки, паралельно з цим йшов процес трансформації стану вершників. За Адріана майже всі вищі адміністративні посади були відібрані із рук вільновідпущеників і передані вершникам. Тепер майновий ценз вже не мав попереднього значення. Посаду давали за службові досягнення, хоч новий закон не виключав старого принципу, права дарувати вершницьке звання [19, С. 655]. Вершники стали державними чиновниками вищих рангів. Вони втратили право збирати податки, що перейшло до рук місцевих чиновників. Це значно підірвало їх фінансове становище. Адріан дуже багато часу й уваги приділяв провінціям. Він систематично їздив у свої провінції та дарував права колоній або муніципіїв (*municipia*). Така політика призводила до умиротворення й оновлення провінційного життя.

Рада принцепса (*consilium principis*) за Адріана перетворилася в офіційну і постійну установу [43, С. 56-57]. До її складу крім сенаторів також увійшли й вершники. Вони отримували регулярну платню (*salarium*). Рада відігравала роль комітету з 15 сенаторів, 2 консулів і представників інших магістратур. Час від часу скликалися спеціальні ради компетентних осіб з різних питань, головним чином юридичних. Із цих двох рад еволюціонувала постійна імператорська рада [18, С. 552-553]. Адріан повністю перетворив раду в бюрократичне управління. Він призначив високу платню її постійним членам. Через це рада остаточно втратила свою незалежність і перетворилася в постійний і слухняний орган волі принцепса. До складу ради було введено багато юристів, що розширило і посилило її судову компетенцію. Заступником імператора в сенаті був префект преторія. Рада висловлювала свою думку, а принцепс ухвалював рішення. За часів Адріана вироблялася норма: «Воля принцепса є законом!» [15, С. 175; 32, С. 313].

Майже всі вищі адміністративні пости, які не замінювались особами сенаторського звання (начальники канцелярій, прокуратори) були відібрані від вільновідпущеників і передані вершникам. Адріан запровадив декілька нових бюрократичних посад. Такими були адвокати фіску (*advocati fisci*), які захищали інтереси імператорської скарбниці перед судом, начальники пошти (*praefecti vehiculorum*) [1, С. 389]. Велике значення бюрократії виразилося у встановленні більш суворої ієрархії посад і в присвоєнні кожному чиновнику рангу почесної титулатури. Відтак, сенаторів почали титулувати «світліші мужі» (*virī clarissimi*) [25, С. 432]. Цей титул був присвоєний і членам сенаторських родин. Представники вищих вершницьких посад (префект преторія, префект Єгипту), отримали титул «мужі, котрі все бачать» (*virī eminentissimi*). Чиновники середнього рангу (*praefecti annonae*, *praefecti vigilum*) найменувались «перевершені мужі» (*virī perfectissimi*). Нижчих чиновників вершницького стану титулували «чудові мужі» (*virī egregii*). Зауважимо, що вершницькі титули присвоювались тільки самим посадовим особам і не розповсюджувались на членів їх родин [18, С. 554].

Імператорські канцелярії стали загальнодержавними установами. Замість вільновідпущеників їх почали очолювати також вершники. Імператорську канцелярію реорганізували створивши різні відділи: відділ, який готував розпорядження імператора, фінансовий відділ, відділ, що проводив розслідування різних справ. Їх очолювали прокуратори або магістри, яким підпорядковувались нижчі чиновники. Їх усіх призначав імператор. Прокураторам доручався контроль за збиранням податків, управління невеликими провінціями. Їх призначали і для виконання різних господарських функцій. Спеціальні органи утворювались для управління громадськими будівлями, виконання суспільних робіт, видачі хлібних пайків, регулювання цін на ринках тощо.

Штат різних імператорських чиновників значно розширився. Високий рівень організації імператорської адміністрації дав змогу Адріану п'ять років їздити по провінціям, залишаючи Рим на префекта преторія, який отримав широку юрисдикцію з кримінальних і цивільних справ, що призвело до зростання ролі цієї посади та в майбутньому склало загрозу для влади принцепсів [25, С. 432; 18, С. 431; 32, С. 303].

До окремої імператорської скарбниці (*fiscus*) надходили кошти з особистих маєтків імператора, з державного майна в імператорських провінціях, данина і податки з підкорених народів. Цим імператор був незалежний від державної скарбниці, якою відав сенат [18, С. 554].

Розглядаючи судові справи, Адріан залучав у свою раду не тільки друзів, але й знавців права – Ювенція Цельза, Сальвія Юліана, Нерація Пріска [12, С. 355]. За дорученням Адріана Сальвій Юліан опрацював і системати-

зував преторські едикти. Ця кодифікаційна робота завершилась виданням так званого «Вічного едикту» (*Edictum perpetuum*). Після цього ініціатива у зміні правових норм перейшла від преторів до імператора. У «Вічному едикті» було поєднано едикти звичайних преторів і преторів для перемісних. Перша його частина стосувалася судочинства перед магістратом, друга – формул і позовів, третя містила постанови про судові рішення та їх виконання [32, С. 313; 35, С. 151; 14, С. 222].

Остаточне оформлення імператорської ради не могло не позначитись на становищі сенату, і тільки від імператора залежало, які справи передавати в раду, а які в сенат. Бюрократизація апарату помітно проявилась і в судочинстві. Судова компетенція магістратів сильно зменшилась. Преторам і еділам було заборонено вносити в щорічні едикти нові правові норми. Щодо народних зборів, то вони повністю втратили своє значення і більше не скликались.

Адріан упорядкував посаду чотирьох суддів для Італії, що також скоротило підсудність магістратів. За її рахунок розширились судові функції імператорських чиновників, наприклад, градоначальника (*praefectus urbi*), котрий став тепер вищим судовим чином в Римі. Префектура міста (Рима) розповсюдила свою каральну владу на всі злочини: не тільки на ті, які скоювали всередині міста, але й за її межами. Відтепер префект вислуховував скарги рабів на своїх хазяїв. Йому також дозволено виганяти порушників на острів, вказаний імператором [9, С. 262].

Муніципальна рада складалася з 100 чоловік, яких вибирали з декуріонів у віці не молодших за 25 років і які мали ценз не менше 100 тис. сестерціїв. Магістрати вибирались з двох вищих осіб: двох едилів і двох квесторів. Раз в 5 років доувіри переписували ценз і складали список сенаторів. На цей час їх називали квінквеналами чи цензорами. Дуже поширеними були колегії. Вони мали мати склад не менше 3 чоловік. Це були колегії: ремісників, купців, кораблебудівників та інших. Також були юридичні колегії [20, С. 104].

Зауважимо, що саме через посади в містах часто виникали конфлікти. Так у вигляді судової справи намісники часто розбиралися із приватними особами [18, С. 553-554; 33, С. 489]. Так чи інакше, що стосується заміщення чиновників, імператором видавалися акти [8, С. 233]. Муніципальні зміни та провінційна політика за правління Антонінів призвела до поширення і уніфікації між римським та провінційним громадянином [41, С. 39].

Після смертей декількох претендентів, на престол мав зійти член імператорської ради Тіт Аврелій Антоній. Сенат санкціонував акт адоптації. У 138 р. Адріан помер на курорті в Баях [11, С. 362-367]. Антонін отримав прізвисько Пій (*pius* – благочестивий). Він правив мудро і протягом цього періоду розвивав Римську імперію. Антонін витрачав державні кошти тільки

для корисних цілей [5, С. 545; 17, С. 145]. Рід Тіта Аврелія Фульвія Ботонія Антоніна Пія зі сторони батька походив із Трансальпійської Галії з міста Немауза. Його дідом був Тіт Аврелій Фульвій, який був префектом Риму. Його батько Аврелій Фульвій був консулом [36, С. 368; 35, С. 152; 49, С. 9].

У своїй внутрішній політиці велику увагу Антоній Пій надавав містам. У Македонії ним було подаровано право місту збирати подушний податок із вільного населення у розмірі одного денарія, щоб забезпечити прибуток для задоволення невідкладних потреб [4, С. 54-57].

Антонін Пій продовжував політику Адріана щодо асиміляції провінційного населення. Але він скоротив витрати на будівельну діяльність, що процвітала за Адріана, і це дало змогу заощадити 675 млн. денаріїв (2 млрд. 700 млн. сестерцій). Були проведені адміністративні зміни. За правління Антоніна Римська імперія у зовнішній політиці повністю перейшла до дипломатії та оборонної тактики. Також він ліквідував інститут чотирьох суддів для Італії, передавши частково цю компетенцію сенаторам. Антонін рахувався з думкою сенату і надавав звіт в едиктах. Підтвердженням добрих відносин між принцепсом і сенатом стало надання йому титулу «найкращого принцепса» [21, С. 45-46; 25, С. 435-436; 47, С. 10-12].

За правління Антоніна вперше почався відчуватися дефіцит рабів на ринку. В свій час імператор Клавдій видав указ, за яким вбивство хазяїном чужого раба оголошувалось злочином. Це був закон, який охороняв особисту власність рабовласників. Тепер Антонін Пій видав наказ, котрий прирівняв вбивство хазяїном свого раба до вбивства чужого. Він служив ніби охороною рабів від свавілля їх господарів [15, С. 176; 6, С. 421]. Згідно з рескриптом божественного Пія, бажаючи відшукати збіглого раба в чужих володіннях, може звернутися до влади для отримання листа для пошуку свого раба. Також встановлювалось покарання для тих, хто навмисно перешкоджав розшуку рабів [34, С. 238]. Покарання за ці злочини, як і відносин господарів щодо рабів були утверджені в законі – «*Sex Cornelia de sicariis*». Указ Пія застерігав рабовласників від жорстокого ставлення до рабів. За указом Антоніна суддя мав право відібрати раба у хазяїна і передати його в чужі руки. Антонін Пій надавав велике значення своїм указам і строго стежив за їх виконанням [25, С. 450]. Все це свідчить про прояви перших кризових явищ в Римській імперії. Укази і промови Пія були викликані громадським занепокоєнням. У рабах починають визнавати людяність. Про це свідчить Папірус із Оксірінха 155 р. н.е. [24, С. 418].

Однак, політика влади, спрямована на забезпечення рабовласників робочою силою, не супроводжувалася реформами щодо покращення положення рабів. Антонін Пій все ще дотримувався основних принципів рабовласницького суспільства, вважаючи, що влада господарів над рабами має залишатися недоторканою.

В II ст. політика династії Антонінів свідчить про спроби боротьби з кризою в Італії, що посилювалася. Можливо, що аліментарна система і пов'язана з нею організація державного кредиту принесла деякі полегшення дрібним землевласникам. Та це не змогло зупинити соціально-економічної кризи. Для характеристики стану землеволодіння і положення колонів на початку II ст. важливим матеріалом служать листи Плінія Молодшого. Він був великим землевласником та схвилюваний кризою. Ціни на землю в Італії сильно впали в результаті затяжної аграрної кризи. Пліній вважав, що треба вираховувати орендну плату із числа врожаю, а не стягувати грошову оренду [20, С. 144-145].

В 161 р. Антонін помер, залишивши владу своєму прийомному наступнику Марку Аврелію Антоніну, який негайно зробив співправителем свого брата по усиновленню Луція Аврелія Вера. Фактично імперією правив Марк Аврелій, але Луцій Цейоній Елій Коммод Вер Антонін знаходився при ньому і розділив з ним імператорську владу. Це рішення стало прецедентом [37, С. 400-401].

Чудові стосунки між імператором і сенатом залишалися непорушними. Марк Аврелій підтвердив розпорядження Траяна про зобов'язання сенаторів вкладати кошти в розвиток земель Італії, але зменшив розміри внеску 1/3 до 1/4. За його правління встановлюється соціальна титулатура для осіб сенаторського (*virī clarissimus*) та вершницького (*vir eminentissimus*) станів.

Після раптової смерті Луція Вера він став одноосібним правителем маючи абсолютну владу. Однак зовнішньополітичні фактори змусили Марка Аврелія здійснювати постійні військові дії проти Парфії, маркоманів та інших племен. Все це виснажувало ресурси Римської імперії і посилювало кризу [25, С. 438-439].

На зміну «філософу на троні» прийшов його син Коммод. Він ще у 176 р. став співправителем свого батька. Коммод отримав у владу вже виснажену Римську імперію. Щоб врятувати економіку Коммод видав ряд законів, за якими регулювалися відносини між землевласниками, великими орендарями і колонами. Так, заборонялося збільшувати довільно грошові платежі і натуральні внески з дрібних орендарів, а колони могли скаржитися принцепсу на утиски збоку своїх господарів [15, С. 178].

Водночас, через схильність до деспотизму було порушено практику добрих відносин між принцепсом і сенатом. Натомість Коммод спирався на преторіанців і збільшивши їм платню. За це його прозвали першим «солдатським» імператором [25, С. 445]. У 182 р. проти нього була організована змова сенаторів, яка була викрита, а організаторів страчено. Це призвело до нових репресій та зародження протистояння між сенаторами та преторіанцями за вплив на імператора [10, С. 419-420; 50, С. 84].

Коммод поспішив укласти мир з маркоманами і квадами, пообіцяв їх вождям виплачувати великі суми грошей за підтримку мирних відносин. Для того, щоб народ не бунтував, він влаштовував ігри та різні забави, роздаючи при цьому хліб, вино і т.п. Щодо воїнів, то він збільшив їм платню [13, С. 361]. Кошти для цього імператор хотів дістати за рахунок конфіскації майна знаті. Але розкол влади відчувався. Рим відчував хронічну нестачу продовольства. Це почало викликати масове незадоволення плебсу і представників влади, що призвело до нової змови та вбивства Коммода у 192 р., що поклало край династії Антонінів [21, С. 107-112; 17, С. 146; 50, С. 86].

З цього часу Римська імперія поринула у масштабну кризу, яка являла собою своєрідне випробовування на міцність політичних, соціальних та господарських інститутів, закладених у попередні століття та удосконалених династією Антонінів. Криза рабовласницького суспільства зачепила основи зовнішньої політики Римської держави. Імперія вже не була в змозі здійснювати територіальні завоювання. Звужувалася база рабовласницького способу виробництва. Зубожіння, скорочення торгових відносин, занепад ремесла, міст, скорочення населення, повернення землеробства до більш низького рівня – такий був результат абсолютистської влади [31, С. 64-75].

Висновки. Добу правління династії Антонінів умовно можна поділити на два періоди. Перший період характеризується у порівнянні з наступним століттям як «Золотий вік», коли за правління Нерви, Траяна, Адріана і Антоніна Пія політичне і соціально-економічне становище Риму було відносно стабільним. У зовнішній політиці Римській імперії не було рівних. Завоювання розширили кордони Риму до максимальних меж, що призвело до утворення багатьох нових провінцій і розвитку урбанізаційних процесів. Це період централізації держави. З другого періоду, який тривав від правління Марка Аврелія до Коммода, відбувається занепад економіки, соціальні протиріччя, що змушує імператорів перейти до оборонної політики. Це все привело до загальнодержавної кризи наприкінці II ст. і завершення правління династії Антонінів.

Щодо державного ладу та суспільно-економічних процесів у Римській імперії, то основи централізації влади були започатковані Нервою, а значних змін вона досягла за правління Траяна та Адріана. Вони здійснили ряд реформ адміністративного апарату. За Адріана імператорська рада стала офіційною і постійно діючою установою. Значне місце почали займати не тільки сенатори, але й вершники, які почали займати вищі посади. Відбулася еволюція бюрократичного апарату. В склад ради було введено багато юристів. Народні збори втрачають своє значення. У законодавчих заходах був виданий «Вічний едикт». Велика увага приділялась урбанізаційним процесам. Поліси були остаточно ліквідовані. У провінціях також була удосконалена місцева форма

управління. Було засновано багато колоній і муніципіїв. Все це посилювало владу принцепса-імператора. Цьому сприяло і римське суспільство, яке після правління декількох тиранів сприймало представників династії Антонінів, як визволителів від деспотизму. Вже не було симпатій до республіканської форми влади, не збиралися коміції, фактично зникли наклепи, раби знову почали боятися своїх хазяїв, сенат отримав свободу і потребував сильного імператора для задоволення власних інтересів та боротьби з варварами. Однак, складалася лише видимість політичної свободи, що призвела до утвердження абсолютної монархії. Все це призвело до проявів кризових явищ у середині II ст. Підтвердженням цього є відчутний контраст між правлінням Антоніна Пія і Марка Аврелія, що привели до загальноімперської кризи і падіння зі смертю Коммода династії Антонінів.

Література:

1. Балух В.О., Коцур А.П. Історія Стародавнього Риму. Чернівці: Книги XXI, 2005. 680 с.
2. Бандровський О.Г. Зовнішня політика Римської імперії в добу правління імператора Траяна (за даними Діона Касія). *Carpatica-Карпатика. Карпати в давнину*. Ужгород, 2002. Випуск 15. С. 197-216.
3. Бандровський О.Г. Лімесна політика Римської імперії на північному сході. *Carpatica-Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів*. Ужгород, 2001. Випуск 13. С. 145-158.
4. Бартон Г.П. Существовала ли в Римской империи долговременная тенденция к централизации власти? *Вестник древней истории (ВДИ)*. 1999. № 3. С. 52-66.
5. Беккер К.Ф. Мифы древнего мира. От Древней Иудеи до падения Римской империи. Симферополь, 1998. 416 с.
6. Виппер Р. Очерки по истории Римской империи. Рим и раннее христианство. Ростов-на-Дону, 1995. 469 с.
7. Грант М. История Древнего Рима / Пер. с англ. Л. Кныша. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2003. 296 с.
8. Грант М. Цивилизация древнего Рима / Пер. с англ. И.Ю. Мартынова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. 397 с.
9. Дигесты Юстиниана. О должности префекта города. Хрестоматия по истории древнего Рима / Под. ред. В.И. Кузищина. М., 1987. С. 262.
10. Элий Лампридий. Коммод Антонин / Пер. С.Н. Кондратьева. Светоний Гай Транквил. Жизнь двенадцати цезарей. Властелин Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. М., 1999. С. 419-432.
11. Элий Спартиан. Элий / Пер. С.Н. Кондратьева. Светоний Гай Транквил. Жизнь двенадцати цезарей. Властелин Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. М., 1999. С. 362-367.
12. Элий Спартиан. Жизнеописание Адриана / Пер. С.Н. Кондратьева. Светоний Гай Транквил. Жизнь двенадцати цезарей. Властелин Рима: Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. М., 1999. С. 341-362.
13. История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова. М., 1982. 574 с.
14. История Древнего Рима / Под ред. В.И. Кузищина. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высшая школа, 1982. 336 с.

15. Історія Стародавньої Греції та Риму. Навчальний посібник для історичних спеціальностей / упорядник Замуруйцев О.В. Мелітополь, 2015. 213 с.
16. Історія Стародавнього Риму. Хрестоматія. Посібник для студентів історичного факультету / Підг. Шама О.І. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 352 с.
17. Історія та культура Античності : навчальний посібник для здобувачів вищої освіти галузі знань: 01 Освіта / Педагогіка, спеціальності: 014 Середня освіта, предметної спеціальності: 014.03 Середня освіта (Історія), освітньої програми: Історія. / упор.: Я. А. Алешкевич; рец.: В. Л. Гуменний, В. В. Мойжес. Ужгород : "ДВНЗ" УжНУ, 2023. 180 с.
18. Ковалев С.И. История Рима. Л., 1986. 742 с.
19. Ковалев С.И. История Рима. Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. проф. Э.Д. Фролова. СПб.: ООО «Издательство «Полигон». 2002. 864 с.
20. Колосовская Ю.К. Паннония в I-III вв. М., 1973. 254 с.
21. Кондратьева С.П. Двенадцать цезарей. Ростов-на-Дону, 1999. 318 с.
22. Марк Аврелий. Наедине с собой. К.,-Черкассы, 1993. 148 с.
23. Моммзен Т. История Рима. М., 1949. Т. 5. 631 с.
24. Папирусы. Папирус из Оксирина от 155 года н.э. Хрестоматия по истории древнего Рима / Под. ред. С.Л. Утченко. М., 1962. С.418.
25. Петrenchко О. Історія Стародавнього Риму: підруч. для студентів спец. 014.03 "Середня освіта" (Історія) Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Дрогобич : Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка, 2017. 576 с.
26. Петrenchко О.М. Римське суспільство і superstitio доби принципату. *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник*. 2011. Вип. 10. С. 53-63.
27. Петrenchко О. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I - на початку III ст. н. е.: від "відновленої" Республіки до сенатської монархії. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка: монографія. Л. : Вид. центр. ЛНУ ім. І. Франка, 2009. 396 с.
28. Письма Плиния Младшего. Панегирик Траяну. Хрестоматия по истории древнего Рима / Под. ред. С.Л. Утченко. М., 1962. С. 536-540.
29. Плиний Младший. Письма. Хрестоматия по истории древнего Рима / Под. ред. Утченко С.Л. М., 1962. С. 538.
30. Ранович А. Колонат в римском законодательстве II-V вв. *Вестник древней истории (ВДИ)*. 1951. № 1. С. 83-103.
31. Стручалина Р.А. Социально-политический кризис Римской империи (конец II в.н.э.). Саратов, 1979. 79 с.
32. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн стародавнього світу. Львів, 2001. 243 с.
33. Ульпиан. Дигесты. Хрестоматия по истории древнего Рима / Под ред. С.Л. Утченко. М., 1962. С. 489.
34. Ульпиан. Об обязанностях проконсула. О беглых рабах. Хрестоматия по истории древнего Рима / Под. ред. В.И. Кузищина. М., 1987. С. 238.
35. Шама О. І. Історія Стародавньої Греції і Риму: навч.-метод.посіб. для студ. іст. ф-ту денної і заочної форми навч. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. 261 с.
36. Юлий Капитолин. Антонин Пий / Пер. С.Н. Кондратьева. Светоний Гай Транквил. Жизнь двенадцати цезарей. Властелин Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. М., 1999. С. 368-377.
37. Юлий Капитолин. Вер / Пер. С.Н. Кондратьева. Светоний Гай Транквил. Жизнь двенадцати цезарей. Властелин Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. М., 1999. С.400-407.
38. Aurelius Victor Sextus. Sexti Aurelii Victoris Historia Romana / Ex recensione Ioannis Friderici Gruner. Erlangae: Johann Jacob Palm, 1787. 500 p.

39. Bennet J. Trajan, Optimus Princeps. A Life and Times. London-New York : Routledge, 2006. 317 p.
40. Birley A.-R. Hadrian to the Antonines. *САН 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. V. XI. P. 132-194.
41. Bryce J. The Ancient Roman Empire and the British Empire in India: the Diffusion of Roman and English Law throughout the World. London; New York: Humphrey Milford; Oxford University Press, 1914. 138 p.
42. Burgan M. Great Empires of the Past: Empire of Ancient Rome. New York, 2004. 128 p.
43. Crook J. Concilium Principis. Oxford. 1955. 197 p.
44. Dio Cassius. Dio's Roman History with an Engl. / transl. by E. Cary. Cambridge-London : Harvard University Press, 1982. Vol. 8. 482 p.
45. Dio Chrysostom. Discourses. Режим доступу: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dio_Chrysostom/home.html (дата звернення: 11.07.2024).
46. Eck W. Traian – Der Weg zum Kaisertum // Nünnerich-Asmuss A. (Hrsg.). Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchszeit? Mainz a. R. : Verlag Philipp von Zabern, 2002. S. 7–20.
47. Gibbon E. The Decline and Fall of the Roman Empire. Fleischer, 1829. Vol. 1. 390 p.
48. Grainger J. Nerva and the Roman succession crisis of AD 96–99. London; New York: Routledge, 2004. 162 p.
49. Grant M. The Antonines: The Roman Empire in Transition. London-New York: Routledge, 1996. 210 p.
50. Hekster O. Commodus: An Emperor at the Crossroads. Amsterdam: Gieben, 2002. 300 p.
51. Marcus Aurelius Antoninus. The Communings with Himself of Marcus Aurelius Antoninus, Emperor of Rome, together with His Speeches and Sayings / translation into English by C.R. Haines. London: W. Heinemann, 1916. 460 p.
52. Plinius. Letters and Panegyricus. Cambridge-London: Harvard University Press, 1975. Vol. 1–2. 1200 p.
53. Seelentag, G. Taten und Tugenden Traians. Herrschaftsdarstellung im Principat. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 2004. 556 p.
54. Strobel K. Die Donaukriege Domitians. Bonn : Rudolf Habelt, 1989. 151 p.

References:

1. Aleshkevych, Ja. A. (2023). *Istoriya ta kuljtura Antychnosti: navchaljnyj posibnyk dlja здобувачив vyshhoji osvity ghaluzi znanj: 01 Osvita [The History and culture of Antiquity: a study guide for students of higher education, field of knowledge: 01 Education]*. Uzhghorod: "DVNZ" UzhNU [in Ukrainian].
2. Aurelius, Victor Sextus (1787). *Sexti Aurelii Victoris Historia Romana / Ex recensione Ioannis Friderici Gruneri*. Erlangae: Johann Jacob Palm [in English].
3. Balukh, V.O., & Kocur, A.P. (2005). *Istoriya Starodavnjogho Rymu [The History of Ancient Rome]*. Chernivci: Knyghy XXI [in Ukrainian].
4. Bandrovsjkyj, O.Gh. (2002). *Zovnishnja polityka Rymsjkoji imperiji v dobu pravlinnja imperatora Trajana (za danymy Diona Kasija) [The foreign policy of the Roman Empire during the reign of Emperor Trajan (according to Dion Cassius)]*. Carpatica-Karpatyka. Karpaty v davnyu. Uzhghorod. Vypusk 15 [in Ukrainian].
5. Bandrovsjkyj, O.Gh. (2001). *Limesna polityka Rymsjkoji imperiji na pivnichnomu skhodi [The limes policy of the Roman Empire in the Northeast]*. Carpatica-Karpatyka. Davnja istorija Ukrajiny i sumizhnykh rehioniv. Uzhghorod. Vypusk 13 [in Ukrainian].

6. Barton, Gh.P. (1999). *Sushhestvovala ly v Rymskoj ymperyj dolghovremennaja tendencyja k centralizacyi vlasty? [Was there a long-term tendency to centralize power in the Roman Empire?]*. Vestnyk drevnej ystoryi (VDY). # 3 [in Ukrainian].
7. Bekker, K.F. (1998). *Myfy drevnegho myra. Ot Drevnej Yudey do padenyja Rymskoj ymperyj [Myths of the ancient world. From Ancient Judea to the fall of the Roman Empire.]*. Symferopolj [in Ukrainian].
8. Bennet, J. (2006). *Trajan, Optimus Princeps. A Life and Times*. London-New York: Routledge [in English].
9. Birley, A.-R. (2000). *Hadrian to the Antonines. CAH 2*. Cambridge: Cambridge University Press. V. XI [in English].
10. Bryce, J. (1914). *The Ancient Roman Empire and the British Empire in India: the Diffusion of Roman and English Law throughout the World*. London; New York: Humphrey Milford; Oxford University Press [in English].
11. Burgan, M. (2004). *Great Empires of the Past: Empire of Ancient Rome*. New York [in English].
12. Crook, J. (1955). *Concilium Principis*. Oxford [in English].
13. Dio, Cassius (1982). *Dio's Roman History with an Engl. / transl. by E. Cary*. Cambridge-London : Harvard University Press. Vol. 8 [in English].
14. Dio, Chrysostom. *Discourses*. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dio_Chrysostom/home.html (date of application: 11.07.2024) [in English].
15. Djakonova, Y.M. (1982). *Ystoryja drevnegho myra [The History of Ancient World]*. M. [in Russian].
16. Eck, W. (2002). *Traian – Der Weg zum Kaisertum // Nünnerich-Asmuss A. (Hrsg.). Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchszeit?* Mainz a. R.: Verlag Philipp von Zabern [in German].
17. Ghrant, M. (2003). *Cyvylyzacyja drevnegho Ryma [The Civilization of Ancient Rome]*. M. [in Russian].
18. Ghrant, M. (2003). *Ystoryja Drevnegho Ryma [The History of Ancient Rome] / Per. s angl. L. Knysha. M.: TERRA-Knyzhnyj klub* [in Russian].
19. Gibbon, E. (1829). *The Decline and Fall of the Roman Empire*. Fleischer. Vol. 1 [in English].
20. Grainger, J. (2004). *Nerva and the Roman succession crisis of AD 96–99*. London; New York : Routledge [in English].
21. Grant, M. (1996). *The Antonines: The Roman Empire in Transition*. London-New York: Routledge [in English].
22. Hekster, O. (2002). *Commodus: An Emperor at the Crossroads*. Amsterdam: Gieben [in English].
23. Kolosovskaja, Ju.K. (1973). *Pannonyja v I-III vv. [Pannonia in the I-III centuries.]*. M. [in Russian].
24. Kondratj'eva, S.P. (1999). *Dvenadcatj cezarej [Twelve Caesars]*. Rostov-na-Donu [in Russian].
25. Kondratj'eva, S.N. (1999). *Эль Лампрідій. Коммод Антонін. Светоній Гай Транквил. Життя дванадцяти цезарів. Власний Рим. Біографії римських імператорів від Адріана до Діоклетиана [Aelius Lampridius. Commodus Antoninus. Svetony Ghaj Tranquil. The life of the twelve Caesars. Lord of Rome. The biographies of Roman emperors from Hadrian to Diocletian]*. M. [in Russian].
26. Kondratj'eva, S.N. (1999). *Эль Спартиан. Эль. Светоній Гай Транквил. Життя дванадцяти цезарів. Власний Рим. Біографії римських імператорів від Адріана до Діоклетиана [Aelius Spartian. Eliy. Svetony Ghaj Tranquil. The life of the twelve Caesars. Lord of Rome. The biographies of Roman emperors from Hadrian to Diocletian]*. M. [in Russian].

27. Kondratj'eva, S.N. (1999). *Элѣй Спартиан. Жызнеопысаные Адрыана. Светонѣй Гхаж Транквил. Жызнѣ двенадцатѣ цезарей. Властелѣн Рѣма. Быогграфѣй рымскѣх ымператоров от Адрыана до Дѣоклетѣяна* [Aelius Spartian. Biography of Adrian. Svetony Ghaj Tranquil. The life of the twelve Caesars. Lord of Rome. The biographies of Roman emperors from Hadrian to Diocletian]. M. [in Russian].
28. Kondratj'eva, S.N. (1999). *Юлѣй Капитолѣн. Антонѣн Пѣй. Светонѣй Гхаж Транквил. Жызнѣ двенадцатѣ цезарей. Властелѣн Рѣма. Быогграфѣй рымскѣх ымператоров от Адрыана до Дѣоклетѣяна* [Julius Capitolin. Antoninus Pius. Svetony Ghaj Tranquil. The life of the twelve Caesars. Lord of Rome. The biographies of Roman emperors from Hadrian to Diocletian]. M. [in Russian].
29. Kondratj'eva, S.N. (1999). *Юлѣй Капитолѣн. Вер. Светонѣй Гхаж Транквил. Жызнѣ двенадцатѣ цезарей. Властелѣн Рѣма. Быогграфѣй рымскѣх ымператоров от Адрыана до Дѣоклетѣяна* [Julius Capitolin. Ver. Svetony Ghaj Tranquil. The life of the twelve Caesars. Lord of Rome. The biographies of Roman emperors from Hadrian to Diocletian]. M. [in Russian].
30. Kovalev, S.Y. (1986). *Үсторѣя Рѣма* [The History of Rome]. L. [in Russian].
31. Kovalev, S.Y. (2002). *Үсторѣя Рѣма. Новое ызданые, ысправленное ы дополненное* [The History of Rome. New edition, improved and supplemented] / Pod red. prof. Э.Д. Frolova. SPb.: ООО «Үздателѣство «Polyghon» [in Russian].
32. Kuzyshhyna, V.YM. (1987). *Дѣгхестѣ Јустѣныяна. О долѣзностѣ прѣфекта гхорода. Кхрестоматѣя по ысторѣй древнегхо Рѣма* [Digest of Justinian. About the position of praefectus of the city. The chrestomathy on the history of ancient Rome]. M. [in Russian].
33. Kuzyshhyna V.Y. (1987). *Улѣпѣан. Об обѣазанностѣях проконсула. О беѣглыѣх рабах. Кхрестоматѣя по ысторѣй древнегхо Рѣма* [Ulpian. About the duties of the proconsul. About runaway slaves. The chrestomathy on the history of ancient Rome]. M. [in Russian].
34. Kuzyshhyna, V.Y. (1982). *Үсторѣя Древнегхо Рѣма* [The History of Ancient Rome]. M.: Вѣсшшѣа shkola [in Russian].
35. Marcus, Aurelius Antoninus (1916). *The Communings with Himself of Marcus Aurelius Antoninus, Emperor of Rome, together with His Speeches and Sayings* / translation into English by C.R. Haines. London: W. Heinemann [in English].
36. Mark, Avrelyj (1993). *Наѣдѣне с собоѣ* [Alone with myself]. К., -Cherkassy [in Russian].
37. Mommzen, T. (1949). *Үсторѣя Рѣма* [The History of Rome]. M. T. 5 [in Russian].
38. Utchenko, S.L. (1962). *Папырусѣ. Папырус ыз Оксырынѣха от 155 гхода н.э. Кхрестоматѣя по ысторѣй древнегхо Рѣма* [Papyrus from Oxyrhynchus from 155 AD. The chrestomathy on the history of ancient Rome]. M. [in Russian].
39. Petrechko, O. (2017). *Исторѣя Стародавнѣогхо Рѣму: пѣдруч длѣа студѣнтѣв spec. 014.03 "Serednja osvita" (Istorija). [The History of Ancient Rome: textbook for the students of speciality 014.03 "Secondary education" (History)]*. Droghobych : Droghob. derzh. ped. un-t im. Ivana Franka [in Ukrainian].
40. Petrechko, O.M. (2011). *Рѣмскѣ суспѣлѣство ы superstio doby прѣнѣыпѣату* [The Roman society and superstio of the Principate era]. Davnyna. Kharkivsѣkyj istoryko-arkheologhichnyj shhorichnyk. Vyp. 10. S. 53-63 [in Ukrainian].
41. Petrechko, O. (2009). *Суспѣлѣно-полѣтычнѣй розвѣток Рѣмскѣоѣ имперѣи в I - на початѣу III ст. н. е.: вѣд "вѣдновленѣоѣ" Рѣспублѣкѣ до сенѣтскѣоѣ монарѣхѣи* [The socio-political development of the Roman Empire in the 1st at the beginning of the 3d century A.D.: from the "restored" Republic to the Senate monarchy]. Ljviv. nac. un-t im. I. Franka: monoghrafѣя. L. : Vyd. centr. LNU im. I. Franka [in Ukrainian].
42. Plinius (1975). *Letters and Panegyricus*. Cambridge-London: Harvard University Press. Vol. 1-2 [in English].

43. Ranovych, A. (1951). *Kolonat v rymskom zakonodatelstve II-V vv. [The colonnate in the Roman legislation of the II-V centuries]*. Vestnyk drevnej ystoryy (VDY). # 1 [in Russian].
44. Seelentag, G. (2004). *Taten und Tugenden Traians. Herrschaftsdarstellung im Principat*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag [in German].
45. Shama, O.I. (2017). *Istorija Starodavnjoji Ghreciji i Rymu: navch.-metod.posib. dlja stud. ist. f-tu dennoji i zaочноji formy navch [The History of Ancient Greece and Rome: teaching methodological textbook for students of history faculty and external forms of education]*. Ternopilj: TNPU im. V. Ghnatjuka [in Ukrainian].
46. Shama, O.I. (2015). *Istorija Starodavnjogho Rymu. Khrestomatija. Posibnyk dlja studentiv istorychnogho fakul'tetu [The History of Ancient Rome. The chrestomathy. The textbook for the students of history faculty]*. Ternopilj: TNPU im. V. Ghnatjuka [in Ukrainian].
47. Strobel, K. (1989). *Die Donaukriege Domitians*. Bonn: Rudolf Habelt [in English].
48. Struchalyna, R.A. (1979). *Socjaljno-polytycheskyj kryzys Rymskoj ymperyy (konec II v.n.э.) [The social and political crisis of the Roman Empire]*. Saratov [in Russian].
49. Tyshhyk, B.J. (2001). *Istorija derzhavy i prava krajin starodavnjogho svitu [The History of the state and law of the countries of the ancient world]*. Ljviv [in Ukrainian].
50. Utchenko S.L. (1962). *Plynyj Mladshyj. Pysjma. Khrestomatyja po ystoryy drevnegho Ryma [Plinius the Younger. The letters. The chrestomathy on the history of ancient Rome]*. M. [in Russian].
51. Utchenko S.L. (1962). *Pysjma Plynyja Mladshegho. Paneghyryk Trajanu. Khrestomatyja po ystoryy drevnegho Ryma [Letters of Plinius the Younger. Trajan's panegyric. The chrestomathy on the history of ancient Rome]*. M. S. 536-540. (in Russian).
52. Utchenko, S.L. (1962). *Uljpyan. Dyghesty. Khrestomatyja po ystoryy drevnegho Ryma [Ulpian. Digests. The chrestomathy on the history of ancient Rome]*. M. [in Russian].
53. Vypper, R. (1995). *Ocherky po ystoryy Rymskoj ymperyy. Rym y rannee khrystyanstvo [Essays on the history of the Roman Empire. Rome and early Christianity]*. Rostov-na-Donu [in Russian].
54. Zamurujcev O.V. (2015). *Istorija Starodavnjoji Ghreciji ta Rymu. Navchaljnyj posibnyk dlja istorychnykh specialjnostej [The History of Ancient Greece and Rome. Educational textbook for the historic specialities]*. Melitopolj [in Ukrainian].